

Jókai „Törökvilág Magyarországon“ c. regénye.

— Felolvasás az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi szakosztályának 1931 február hó 12-én tartott ülésén. —

Irta: **Dr. Rajka László.**

Jókai írói működése a szabadságharc gyászos vége után Erdély regényes történetei útján indul neki annak a nagyszerű pályának, melyhez foghatót magyar író még nem futott meg. Jókai erdélyi tárgyainak kezdő időpontját jól meghatározza az a levél, melyet 1851. július 16-án intézett *Köváry Lászlóhoz*, Erdély jeles történettudósához. E levelet, melyet az Erdélyi Múzeum levéltára őriz, idevágó adatai miatt is érdemesnek ítéljük a közlésre:

„T. cz. Köváry László úrnak. Kolosvár. Nkend.

Pest, 1851. Július 16.

Tisztelt hazámfia és barátom!

Kegyednek Vahóttali szerződését elfogadnom, rám nézve is igen kellemetes, óhajtom e szerződésnek kegyedre nézve kedvezőbbé leheszen változni.

Az elmaradt füzetek már útban vannak; kegyed történeti Regéi közül a júliusi I. füzetbe adtunk egyet. Emich (Vahot szavai után indulva) megígérte, hogy az ősszel az egészet kész leend kiadni. Addig a kézirat nálam van és nem vesz el.

Brandenburgi Katalin a Phoenix második kötetét fogja ékesíteni.

Dózsát üdvözlöm s sajnálkozva tudatom vele: hogy a rendőrigazgatóság betiltásánál fogva Május óta semmiféle tárgyat sem szabad a forradalom korszakából költői kidolgozásul felvennie; ez ugyan csak nekem szólt személyesen, de úgy hiszem másra nézve sem tesznek kivételt; más egyebet szívesen veszek tőle; az érintett epos töredék nekem igen tetszett, hanem ez is elkelve még megjelenése előtt, s mielőtt valaki olvasta volna, egy példány sem lenne belőle kapható.

Egyébiránt az irodalom állapotja ez:

Jégverte közönség, —

Árvízrongálta irodalom, —

Tűzkárvallott szerkesztők. —

Kegyed¹ ajánlatát az iránt: hogyha Erdélyből irok, önnek utasí-

¹ A levélnek ezt a bekezdését közölte Gyalui Farkas dr. *Jókai Kolosvárt* című értekezésében: „Jókai Erdélyben. A legnagyobb magyar regényíró születésének századik forduló évében. Összeállították Tabéry Géza és Incze Ernő. (Nagyvárad) 1925.“ 42. lap.

tásait használjam, a legnagyobb köszönettel fogadom s legközelebb igen hosszadalmas kérdezősködéssel leendek önnek terhére egy munkában levő regényem ügyében, mellynek főszemélyei Apafy Mihály, Bánfi Dénes, Teleky Mihály, Béli Pál stb.

Remélem: hogy egymás iránti barátságunk hosszabb leend rövid találkozásunknál.

Isten áldja önt és rokonainkat.

Jókai Mór.“

Több jeltől arra következtetünk, hogy Jókai erdélyi érdeklődését *Kazinczy Gábor Cserei*-kiadása indította meg. Igaz ugyan, hogy a könyv 1852-ben jelent meg, de a kiadónak, *Emich Gusztávnak* Jókaihoz való szoros viszonya, továbbá az akkori irodalmi állapotok nagyon valószínűvé teszik azt, hogy Jókai már nyomtatás előtt épen ebből a körből megismerkedhetett ezzel a fontos munkával, mely erdélyi történelmi regényeinek kimeríthetetlen tárházául szolgált. Bármiként legyen is, még 1851-ben megjelent a „*Koronát szerelemért*“, „*A kétszarvú ember*“, sőt az „*Erdély aranykora*“ és 1852. november 12-én kelt a „*Törökvilág Magyarországon*“ előszava.

A „*Törökvilág Magyarországon*“ *Szinnyei* közlése szerint 1853-ban jelent meg, eredetileg három kötetben.² Ez a felosztás talán önkényesnek látszik, pedig nem a véletlen műve. A három kötetből kettő alkotja a Nemzeti Kiadás II. kötetét, az első kiadás III. kötete pedig a Nemzeti kiadás III. kötetére maradt, ahol azt „*A kétszarvú ember*“ egészíti ki. Ez nem a véletlen játéka. Aki tárgytörténeti kutatás hijján, teljesen elfogulatlanul olvassa a regényt, önkéntelenül észre fogja venni, hogy *Azraële* tűzhalála után oly szakadék tátong a regény cselekvényében, melyet a legragyogóbb költői toll sem tudott nyom nélkül eltüntetni. A Nemzeti Kiadás I. kötete voltaképpen külön regény, melyet eredete is élesen elválaszt a II. kötet cselekvényétől.

Jókai „*Törökvilág Magyarországon*“ című regénye három részre bontható. Ez a három rész: *Erdély története 1664-ben*, *Sturza Mária fejedelemlő menekülése és Béli Pál sorsa*, melyet a zernyesti csata egészít ki. Az első két rész: *Erdély története 1664-ben* és *Sturza Mária menekülése* elég szorosan összefügg, míg a harmadik résznek csaknem semmi kapcsolata sincsen az előbbiekkal.

Erdély 1664-iki történetéből több értékes epizódot sorakoztat fel Jókai. *Apafi Mihály* Kolozsvárt egy távcsővel vizsgálja az eget *Ma-*

² *Nemzeti Diszkiadás* 100. kötete, 159. lap. — Az első kiadást nem sikerült megtalálnom, a második kiadás, melyet átnéztem, szintén 1853-ban jelent meg és lapszámai pontosan egyeznek a *Szinnyei* jelzésével. A szöveg különben teljesen egyezik a Nemzeti Kiadáséval. Én mindenütt utóbbi idézem. — A regény tárgytörténetével eddig csupán hézagos utalások foglalkoznak. A legtöbbet nyújt *Zsigmond Ferenc Jókai uralomrajutása regényirodalmunkban (1850–1854)* című értekezésében (Irod. tört. Közl. 29–31. évf. 1924.). Ő utalt Bethlen nehány helyére (Kucsuk basa, Rákóczy László halála, *Azraële* tűzhalálának *Aeneis*-analógiájára is ő hívta fel a figyelmet (61–63. lap jegyzeteiben). — Említi a regényt Dr. Veress Endre is *Pribeția lui Glăgorașcu Voda prin Ungaria și aiurea* című értekezésében (București, 1924. Academia Română).

gyari László udvari pap társaságában. Egyszerre különös jelenség játszódik le a szemük előtt, egy nagy meteor jelenik meg az égen. Más jelek is rettentik a babonás népet. *Szénási magister*, egy szélhámós ember, egy ördögös jóslataival rémítgeti a népet, amíg Magyarai tiszteletes le nem leplezi. Pedig ez a nyugtalanítás nem alaptalanul történik. *Teleki Mihály*, a mindenható kancellár a mozgatója az ördögösségeknek, aki így akarja a nép hangulatát magyarországi vállalataihoz kihasználni. Még nehéz betegen is az ország ügyeivel törődik. A török háborús készülétei aggodalommal töltik el, mert Erdély a török és német érdekkörének határán a sors esetleges fordulatát jobban megérezheti, mint más ország. Ezért *Lipót* királlyal ép oly udvarias levelezést folytat, mint a törökkel. Ürügyül azt veti, hogy a szatmári helyőrség mozgolódásai miatt nem hagyhatja el Erdélyt. Ugyanakkor kéri a szatmári német kapitányt, hogy látszólagos beütést rendezzen Erdélybe, de nem mulasztja el *Ebéni Lászlót*, a kolozsvári parancsnokot sem figyelmeztetni, hogy résen legyen a némettel szemben. Erdélyre nézve különös csapást jelentett Váradnak török kézre kerülése. A Várad és Szatmár közé szorult terület a török és német hadak váltakozó pusztításai miatt teljesen elnéptelenedett. Itt a török megtámadta *Rhédey Adámnak* udvarházát és onnan elrabolta *Krisztinát*, aki *Rákóczy Lászlónak*, a szatmári őrség tisztjének menyasszonya volt. *Rákóczy* bosszút fogad. Felkeresi *Kökényesdi Ferit*, a szabad csapatok vezetőjét és megegyezik a rablókapitánnyal, hogy a szatmáriakkal közösen megtámadják Váradot. A támadás pünkösöd előtti pénteken meg is történik. A heves harcban a magyarok a vár hídjáig nyomulnak, de *Rákóczy László* itt golyótól találva elesik, menyasszonya pedig a vár fokáról a mélybe veti magát. A szatmári helyőrség azonban nem feledkezik meg közben a *Teleki Mihály* kivánságáról sem. Kolozsvártól napi járásnyira feküdt egy klostrom, melynek gyógyító erejű vize sok búcsúst csalogatott messze földről. Ide jött Magyarai László tiszteletes úr is betegeskedő leányával. *Gergely barát*, a klostrom vezetője, szíves barátsággal fogadta a papot. Egy este *Kökényesdi Feri* bandája támadta meg a klostromot, de a nagyerejű barát lefogja a zsványvezért és a portyázókat tévútra vezeti. Magyarai Kolozsvárra siet, félre veri a harangokat és az embereket védelemre hívja fel. *Ebéni* uram, Kolozsvár parancsnoka, a nagy zúr-zavarban Nagyenyedre hírnököt küld a fejedelemhez. A hír jócskán megtoldva ér el a fejedelemhez, aki várandós állapotú feleségét sürgősen Gyulafehérvárra küldi. A nagy fejtelenségben a budai basa követe, *Yffim bég*, ijedten menekül Budára azzal a hírrrel, hogy a szatmáriak elfoglalták Erdélyt.

Jókai sehol sem említ évszámot; az itt felsorolt események azonban 1664-ben történtek. Jókai regényének két történelmi munka volt a forrása, mind a kettőre többször hivatkozik is. Az egyik: *Nagyajtai Cserei Mihály* históriája,³ a másik pedig *Bethlen János* erdélyi kancellár

³ *Nagyajtai Cserei Mihály históriája. A szerző eredeti kéziratából Kazinczy Gábor által. Pest. Emich Gusztáv könyvnyomdája. MDCCCLII. Ujabb Nemzeti Könyvtár, Első folyam. 480 hasáb. A következőkben ezt a munkát fogjuk idézni.*

lár következő munkája: HISTORIA RERVVM TRANSILVANICARVM AB A. MDCLXII. AD A. MDCLXXIII. PRODVCTA, ET CONCINNATA AVCTORE IOANNE BETHLENIO COMITĒ COMITATVS ALBENSIS, PRINCIPATVS TRANSILVANIAE CONSILIARIO, CANCELLARIO, AC SEDIS SICVLICALIS VDVARHELY CAPITANEO SVPREMO. — HANC PLVRIMIS MENDIS SVBLATIS RECOGNAVIT, ET PRAEFATIONE DE PROGENIE, VITA, ET INGENII MONVMENTIS EIUSDĒM SCRIPTORIS AVXIT ALEXIUS HORÁNYI DE CC. RR. SCHOLARVM PIARVM AA. LL. ET PHIL. DOCTOR, HISTORIARVMQUE PROFESSOR, VARIARVM SOCIETATVM MEMBRVM HONORARIUM. VIENNAE, TYPIS JOSEPHI NOBILIS DE KURZBECK. MDCCLXXXII. A munka két kötetből áll, Pars prior, megjelent 1782-ben és Pars posterior, megjelent 1783-ban.⁴

Annak a történelmi résznek, melynek vázlatát az előzőkben felforoltuk, lényegileg *Bethlen János* történelmi munkája volt a forrása, Cserei pedig csak lényegtelen kisebb adalékokkal szolgált hozzá. Részletesen említhetjük a következőket:

Magyari prédikátor alakja *Csereiből* került Jókaihoz. „Vala a fejedelemnek udvari papja Magyari József, nagy tudományú s buzgó lelkű ember, aki könnyen ilyes próféta mellé beállhatott volna, és mint Jeremiás próféta Szedechiás király mellett, úgy gyöttri vala magát szüntelen Apaffi mellett...” (Cserei, 160. hasáb.) Tovább is a 162. hasábon: „Különben olyan világtól abstractus ember volt, hogy két forintot meg nem tudott volna olvasni, sem köntösét, sem ételét nem curálta, erővel vitte ki a felesége ebédre is a tanuló-házából.”

A regény elején (I. köt. 6—7. lap) feltűnő csodálatos *üstökösről* nagy részletességgel emlékezik meg *Bethlen János* (I. köt. 48—50. l.). Ez a csodálatos jelenség 1663. szeptember 8-án mutatkozott; szétpatant darabja Gyergyószentmiklóson *Sándor Mihály* portáján esett le.

Szénási magister alakját Jókai egy *Bethlentől* említett kalandorról, *Csepregi Mihályról* mintázta (Bethlennél I. köt. 38—39. lap). Ő az a bizonyos „*Protheus Transilvanicus*“, aki Haller Gábor ügyében a töröknél járt, de kétes magaviselete miatt visszatérte után Apafi nem akarta fogadni; azonban oly ügyes volt, hogy mégis hozzá tudott férközni a fejedelemhez. Szerepe különben nem fedi a továbbiakban Jókai elbeszélését.

Az ördögös exorcisálása (Jókai, I. köt. 14—18. lap) *Cserei* egy közbeszótt anekdotáján látszik alapulni (164—165. hasáb). Cserei elbeszéli, hogy *Tofeus Mihály* püspök idején egy fehervár-vidéki paraszt ember kígyót nyelt. Ijedten a fehervári papista papokhoz ment,

⁴ Bethlen János itt idézett munkája körül a történelmi irodalomban némi zavart figyeltünk meg. Ez onnan keletkezett, hogy Bethlen Jánosnak híres, több kiadásban megjelent, rendesen *Commentarii de rebus Transsilvanicis* címen idézett munkájával, mely először Szebenben 1663-ban jelent meg, öszszetévesztik. Jókai ennek a „*Commentarii*“-nak a folytatását, az itt idézett „*Historia*“-t használta, melynek — tudunkkal — csupán ez az egy kiadása jelent meg.

kérve segítségüket. Ezek megígérték, hogy kiűzik a kigyót, ha azt állítja, hogy az ördög bújt bele. Tofeusnak megüzenték a papok, hogy szemeláttára ördögöt fognak űzni. Tofeus haragosan rávette Apafit, hogy a parasztot a pápista papoktól elhozassa, hogy ő űzze ki belőle az állítólagos ördögöt. Amikor ez megtörtént, ráijesztett a parasztra, aki megvallotta a mesterkedést, mire a kigyót kiűzték belőle.

Jókai Teleki Mihály politikájának jellemzésére több levelet idéz (I. köt. 53—56. lap), melyeknek pontos forrását is megjelöli Bethlennél. A levelek valóban megtalálhatók *Bethlennél*, és pedig a *Lipóté* (I. köt. 110—111. lap), a *nagyvezéré* (I. köt. 112—113. lap) és *Apafi válasza a nagyvezérhez* (I. köt. 113—114. lap). A leveleket Jókai némi stiláris változtatástól eltekintve, szószerint lefordította. A negyedik levél azonban, melyet Jókainál Teleki a szatmáriakhoz intéz, nincs meg ebben a formában Bethlennél, bár Jókai ezt is úgy idézi, mint a többi, Bethlenre hivatkozva. Csupán az idézett „*okszerű mentség*“ található meg (I. köt. 126. lap) „*rationalis excusatio*“ kifejezés alakjában.

A regényes *váradai ostrom* (Jókai I. köt. 76—83. lap) magva szintén *Bethlen* históriájában rejlik (I. köt. 125—126. lap). Ébeni István, Kolozsvár parancsnoka, hírül adja levélben Gyulafehérvárra, hogy pünkösöd előtti ötödik napon a töröktől nem rég elfoglalt és megerősített Váradot a tiszántúli magyar nemesség a szatmári, ecsedi és küllői németekkel együtt megostromolta; a megrohanás oly heves volt, hogy a magyarok és németek a törökkel összekeveredve a vár hídjára jutottak, ahol a vitézül harcoló *gróf Rákotzi László* golyótól találva elesett.

Kökényesdi Feri és a szatmári német őrség betörése (Jókai I. köt. 98—101. lap) *Bethlennél* (I. köt. 141—142. lap) a következő elbeszélésben van meg. *Copp* generális és *Kászoni* páter három német kohorsz-szal és tizenhét zászlóalj magyar szabadcsapattal titkon betörték a kolozsvári vidékre. Raboltak, gyilkoltak. Mielőtt az erdélyiek megbüntethették volna őket, visszatértek Magyarországra. A rablásban a németek mérsékeltébbek voltak, mint a magyarok, kiknek vezére elvetemült erkölcsű ember volt. „*Hic erat Georgius Kökényesdi alienorum semper honorum appetentissimus, religionisque nullius.*“ Ez a betörés Erdélyben nagy riadalmat keltett.

A szatmári betöréssel kapcsolatos *Yffim bég futása* Nagyenyedről (Jókai I. köt. 100. lap). *Yffim bég* azért jött Erdélybe, hogy az adó fizetését és az erdélyi csapatok csatlakozását sürgesse. *Bethlennél* ez több helyen megtalálható (I. köt. 124. l.); azonban nem említi nevet, csupán a nagyvezér kiküldöttjét.

Erdély 1664-iki történetével szoros kapcsolatban van és szerves összefüggésben áll Jókai regényében *Ghica* havasalföldi vajdának és feleségének regényes története. Jókai az egészet oly tökéletes összefüggésben gondolta ki, hogy „A kétszarvú ember“-ben még kiegészítését is megtalálhatjuk.

A *Sturdza-család* a legtekintélyesebb és leggazdagabb családok közé tartozott. Minden jog az elsőszülöttet illette, míg a többi testvé-

reknek szerény sorssal kellett megelégedniök. Az 1600-as években a majoresco *Sturdza György* volt, míg a másodszülető *Mihálynak* szerény falusi papsággal kellett beérnie. Azonban György váratlanul meghalt és Mihály örökölte a nagy családi vagyont. Minthogy egész életén át igénytelen munkához szokott, a nagy vagyon birtokában is szorgalmasan dolgozott és így lassanként rendkívül meggazdagodott. Egy nyáron óriási úritökök termettek birtokán. A legnagyobbat belül kivájatta és arannyal töltötte meg, azután elküldötte a szultánnak ajándékba. A szultán felháborodott, hogy ily illetlen ajándékkal lepik meg, a tököt a földhöz üttette; de mily nagy volt a meglepetése, amikor annak belsejéből arany ömlött ki. Rögtön küldött Mihály úrnak egy fényes kaftánt ajándékba. Minthogy a szultán kaftánjához nem illett a szerény ház, Mihály úr palotát építtetett, azt gyönyörűen bebútoroztatta, úri móddal kezdett élni és kijelentette, hogy leányát csak a fejedelemnek adja nőül.

Ghyka herceg híret vette *Sturdza Mária* szépségének és gazdagságának és megkérte a kezét. Mihály úr nagyszerű menyegzőt rendezett, melyre *Apafi* fejedelmet és *Teleki Mihályt* is meghívta. *Apafi* azonban nem jöhetett el, hanem maga helyett *Thököly Imrét* küldötte. A lakománál különösen feltűnt a három leány szépsége; az egyik a menyasszony volt, a másik *Teleki Flóra*, *Teleki Mihály* leánya, *Thököly Imre* jegyese, a harmadik *Béldi Pál* leánya, *Aranka*, aki iránt egy derék török ifjú, *Kucsuk basa* fia, *Feriz bég* mély szerelemre gyuladt. *Thököly* könnyűvérű ifjú volt, aki menyasszonyával gondolt legkevesebbet. Ez sértette *Ghyka* herceget és *Feriz* béget, amiért másnap reggel a három férfi párbajt vívott. Ebben a viadalban *Thököly* győzött.

A török nagy háborúra készült. Hírét vette ennek *Hadzsi Baba*, egy rabnökereskedő és Budára evezett. Itt *Yffim bég Hasszán* budai basa számára megvásárolta a kereskedő leggyönyörűbb, de vészthözó rabnőjét, *Azraélet*. *Hadzsi Baba* híret veszi, hogy közeledik *Feriz bég*; erre sietve elhagyja Budát, mert az ifjú bég egy amazon-dandárt állított fel és a leányok iránta érzett ábrándos szerelmükben mindnyájan őt szokták követni. *Hasszán* basa mulatókertje a *Margit-szigeten* volt. A basa rosszul látott és a csalfa *Azraele*, aki teljesen hatalmába kerítette a basát, elhitette vele, hogy a folyó túlsó partján vízholdó leányok állanak. Pedig ott ütött tábort *Feriz bég*, akibe *Azraele* beleszeretett. *Yffim bég* hiába akarta *Hasszán* basát meggyőzni a leány csaltságáról, az elvakult basa nem adott neki igazat.

A német és a török tábor *Szent-Gotthárd* alatt találkozott. A török seregben volt *Ghyka* fejedelem is hatezer harcossal. A fejedelem azonban nem akart a keresztények ellen harcolni, ezért a moldvai seraskierrel összejátszott, hogy az a segédcsapatok érkezését akadályozza meg. Ez sikerült is. (*Jókai*: „*A kétszarvú ember*“ 185—186. lap.)

A türelmetlen janicsárok megostromolták *Hasszán* basát, hogy vezesse őket hadba a keresztények ellen. A lázadást *Kucsuk basa* csilapította le, aki a türelmetlenkedő csapatok élére állott és megindította a támadást. Egy ideig diadalmasan hatoltak előre a törökök, de

amikor a Ghyka fejedelemtől vezetett moldvai had — nem akarva keresztények ellen harcolni — megfutott, az egész csata sorsa elveszett. Kucsuk basa és Feriz bég hősiesen fedezték a visszavonulást.

A törökök kiderítették Ghyka fejedelem árulását és ezért csapatot küldöttek Moldovába elfogatására. Felesége, *Sturdza Mária*, várandós állapotban volt; ezért a fejedelem először nem akart menekülni. Azonban megérkezett a csasz, s ekkor nem volt más hátra, mint a menekülés. A fejedelemnő hintóba ült, Ghyka pedig híres lován eltávozott a törökök közt. Azonban egy hidat előre felszedetett; ő át tudott ugratni kitűnő lovával, de kísérői elmaradtak. Így menekült feleségével együtt Erdély felé. Előre küldött embere azonban azzal a hírrel fogadta, hogy a török Erdélyben is keresteti. Erre a fejedelem a hegyek között Lengyelországba menekül, beteg feleségét pedig Erdélybe küldi. A törökök üldözik a hintót, amikor Mária Kolozsvárra ért. Itt Apafiné befogadta és gyöngéden ápolta a szerencsétlent, a törökök azonban türelmetlenül követelték kiadatását. Összegyűltek az ország urai, akik előtt Teleki Mihály kifejtette, hogy a török követelését képtelenek visszautasítani. Ekkor az üldözött nő Erdély legtisztelteméltóbb matrónáitól és hölgyeitől övezve az országgyűlés elé járt és így kért védelmet. Bármily megrendítő volt is ez a jelenet, Erdély erőtlén volt arra, hogy az üldözött nőt megvédelmezze, s ezért átadják *Ola j bégnek*.

Hasszán basa nagy bajban volt; őt okolták a csatavesztésért, melyet rövidlátása idézett elő. Mindent elkövetett, hogy a bajból meneküljön. Itélőszék elé állította Kucsuk basát és fiát, azzal vádolva őket, hogy az ő elhamarkodásuk okozta a veszteséget. Azonban kiderül a basa szemhibája, s erre vádja összeomlik. Ezután Hasszán basa Ghyka hercegnét igyekszik hatalmába keríteni, hogy őt vesse a szultán dühének áldozatul. Ola j bég ravasz furfanggal Budára hozza Máriát, aki időközben fiat szült. Pedig az erdélyi urak ál-rablótámadást rendeztek ellene, de ő szerencsésen elkerülte a cselvetést. Mária megőrzésére Azraële vállalkozik, aki összeláncoltatja magát vele; ez megnyugtatja a gyanakvó Hasszán basát. Feriz bég betegségéből lábadozott, amikor levelet kapott Béldi Arankától, aki kérte, hogy szabadítsa meg Máriát. Feriz bég beszélt Aziälével, aki megígérte, hogy még az éjjel megszökteti Máriát és gyermekét. Este megérkezett Ola j bég a szultán parancsával, melyet azonban csak reggel volt szabad felbontani. Mindenki tudta, hogy abban egy halálos ítélet van, vagy a Máriáé, vagy a Hasszáné. Éjszaka leengedte Azraële egyik nagy szobanövényét az ablakon és a várkert titkos folyosóján keresztül megmentette Máriát, akit férje várt álöltözetben. Feriz bég jutalmul megcsókolta Azraélet, aki erre a Margit-szigetre evezett és ott magára gyűjtötte a nyári mulatólakot. Ola j bég pedig leüttette Hasszán basa fejét.

Az itt vázolt rész — a regény fénypontja, a romantikus mesemondás remeke — történelmi alapjaiban szintén *Bethlen Jánostól* veszi eredetét.

Hogy *Teleki Mihály leányát Thökölyivel akarja elvételni*, ezt Jókai *Csereiné* olvasta: „... elsőben azon practicalódek, hogy a leányát, kit

Apaffi Miklósnak, azután Kemény Jánosnak adott vala feleségül, Tökölyi Imreh vennie el“ (123. hasáb).

A szent-gotthárdi ütközetet bevezető *janicsár-lázadást* (Jókai, I. köt. 144—150. lap) *Bethlen* így beszéli el (I. köt. 164. lap): *Fogarasi János* 1664. augusztus 16-án érkezett a török táborból. Jelentette, hogy bár a török sereg a százezret is felülhaladja, harcra csak a fele alkalmas. Nincs eleségük, a lovak el vannak csigázva, a janicsárok az ő jelenlétében nyílt lázadásban törtek ki, követelve vagy a halált, vagy azt, hogy tüstént ütközzenek meg.

Az erdélyi követ szerepeltetése (Jókai, I. köt. 145. lap) sem nélküli a történelmi alapot. *Bethlen János* elmondja (I. köt. 160. lap), hogy *Baló László* erdélyi követ a szent-gotthárdi csata idején is a török táborban tartózkodott és a nagyvezér akkor is keményen sürgette az évi adó fizetését.

Ghica herceg és felesége történetét *Bethlen János* közvetítette Jókaihoz (Bethlen, I. köt. 194—201. lap.) Bethlen elbeszélése teljesen tárgyilagos. Havasalföld fejedelmének, *Ghica Györgynek*⁵ élete nagy vesztélyben forgott. Ugyanis „az említett fejedelem, bár török iga alatt volt, mégis a legmelegebben támogatta a keresztények ügyét és nem szűnt meg tetteikkel bizonyítani (ha alkalma nyílt), amit szívében rejtetett“. Kénytelen volt a keresztények ellen hadba vonulni, de — miután előre figyelmeztette azokat szándéka felől — visszavonult, s ezáltal oka lett annak, hogy *Des Souches Hasszán* budai basán Léva mellett nagy diadalt nyert. A budai basa a fejedelmet vádolta a csatavesztés miatt, de ezzel nem menthette meg életét, mert a nagyvezér megfojtatta. Azután Ghica fejedelem után küldött a nagyvezér, de ő nem mert előtte megjelenni, hanem *Rhottal János* császári követhez fordult, kérve annak támogatását. Közben a nagyvezér szigorúan meghagyta *Apafi* fejedelemnek, hogy az Erdélyen keresztül menekülni szándékozó Ghicát tartoztassa fel és neki szolgálta ki. Erre Ghica fejedelem Lengyelország felé menekült, felesége azonban, *Sturza Mária*, aki várandós állapotban volt, az *Apafi* tudta nélkül Erdélybe jött és itt oltalmat kért. Amint ez a nagyvezér tudtára esett, azonnal követelte az asszony kiadását, levelét *Baló László* erdélyi követ küldötte, aki a mindenható Istenre könyörgött *Apafi* fejedelemnek, hogy teljesítse a nagyvezér parancsát, mert ellenkező esetben Erdély végpusztulását idézi elő. A római császár segítségével ép oly kevésé bízhattak, mint a török irtalmában. A tanácsurak közül némelyek úgy vélték, hogy a török parancsát föltétlenül teljesíteni kell, de azért könnyeiket alig tudták visszatartani. Egyelőre tárgyalásokkal húzták az időt. Kérték *Rhottal* grófot, hogy a császárnál járjon közbe a szerencsétlen nő érdekében, másrészt felszólították a havasalföldi bojárokat *Belényesi Ferenc* követ által, hogy minden régebbi haragot félre téve Ghica fejedelemmel szemben, annak szerencsétlen feleségét megmenteni törekedjenek, mert csak így remélhetik azt, hogy Erdély a jövőben is menedé-

⁵ Az elferdített neveket (*Dika*, *Zuja*, *Struja*, stb.) e tartalmi vázlatban mindenütt helyes alakban adom vissza.

ket fog nekik és családjaiknak nyújtani. Ők azonban semmit sem tudtak kivinni. Erre az erdélyiek kénytelenek voltak a fejedelemnét a török követnek átadni. Mielőtt ez megtörtént volna, a havasalföldi püspök erősítette vigaszával a szerencsétlent. Alig haladt azonban a török követ foglyával egy mérföldet, a fejedelemnét fájdalom fogták el és egy kis leány szült. Erre annyira rosszul lett, hogy halálát várták. Így visszavitték *Budai Péter* vendégszerető házába Alsó-Rákosra. E megrendítő fordulat következtében rávették a török követet, hogy halasztást adjon; ő azután elárulta, hogy ura inkább pénzt akar. Erre eskü alatt kivallatták a fejedelemnét, hogy mennyi pénzt hozott magával, s bár annak felét már elköltötte, *Bethlen János* azt kipótolta, mire a nagyvezér eltekintett a kiadatásától. Így a fejedelemnét Apafi illó kísérettel Magyarországra vitette, ahol férje már várta.

Jókai regényének harmadik részét időben és szereplő személyekben egyaránt vékony szálak fűzik az előadott két részhez. *Teleki Mihály* tovább folytatja nagyravágyó politikáját. Már eltette láb alól *Bánfi Dénest*, most pedig elfogatja két legtekintélyesebb ellenfelét, *Béldi Pált* és ifjú *Bethlen Miklóst*, az ingatag Apafit pedig rábírja, hogy halálos ítéletüket aláírja. A fejedelemszönyor azonban megakadályozza az ítélet végrehajtását. Apafi szabadon bocsátja az elfogott főurakat, de a megsértett Béldi Pál a gonosz tanácsurak ellen felkelést szervez. Teleki azonban résen áll, hamarosan hadat gyűjt Béldi ellen, aki nem akarja a vérontást, s így inkább Törökországba menekül, ahol bujdosó társaival egyetemben a diván elé járul, kérve az erdélyi tanácsurak megbüntetését. Azonban Teleki Mihály sem pihen közben és *Bethlen Farkas* vezetésével követséget küld Konstantinápolyba, ahol kétszáz erszény pénzzel megvesztegetik a nagyvezért. Itt nem lenne más hátra, mint még többet kínálni a pénzsóvár nagyvezérnek, aki kétszázhetven erszény pénzért Béldinek kínálja a fejedelemséget. Ő azonban visszautasítja az ajánlatot, valamint *Kucsuk basa* segítségét is, mert nem akarja hazája kizsároltatását előidézni. *Kara Mustafa* elszörnyülködik Béldi makacsságán és a Jedikulába záratja. *Feriz bég*, Kucsuk basa fia, akit gyöngéd rajongás fűzött Béldi Pál leányához, *Arankához*, még nem adta fel a reményt. Nagyváradra ment és ott ki-
puhatolta, hogy mikor indulnak éjjeli zsákmányolásra a törökök. Egy ilyen csapatot az utolsó szálig levágatott, a merényletet pedig a kolozsvári kapitányra, *Székely Lászlóra* fogta. Ebből nagy baj támadt. A törökök bosszút akartak állani és elpusztítással fenyegették Erdélyt, Apafit pedig Béldi Pállal ijesztették, ha nem ad elégtételt. Erre Székely László cselt eszelt ki. Egy csomó gyújtogatót és zsványt felbízott, hogy azok a váradi basa előtt mondják azt, hogy ők voltak a támadók. A gyanutlan embereket azután a török lefejeztette. Így Feriz bég számítása nem vált be, ezért nagyobb dologra határozta el magát. Apjával, Kucsuk basával Szamosújvárra ment és rávette a várnagyot, hogy Béldi elfogott feleségét bocsássa Konstantinápolyba, hogy ott férjét a fejedelemség elfogadására rábeszélje. Erre az időre Feriz bég kezesül a várban maradt, ahol fogságának vígasza Béldi Aranka volt. Teleki Mihály nesztét vette a veszedelemnek és Székely Lászlót ajándékokkal a

portára küldötte. Székely László meg akarta mérgeztetni Béldi Pált, de az feleségével találkozva a felindulástól meghalt, a mérég pedig Székely Lászlót emésztette el. Közben Béldi Arankát a sok bánat miatt súlyos betegség támadta meg, s atyja halálának hírére ő is meghalt. — Mintha a sok gonoszság miatt a természet akart volna bosszút állani, különös csodák mutatkoztak Erdély szerte. Az emberek lelki vígaszul a templomba mentek, ahol Magyar uram kemény prédikációban nyíltan megfeddette Teleki Mihályt. Ő azonban most is keményen állott azon a helyen, amelyről — hite szerint — nem intézkedhetett másként, mint ahogyan tette. A külső jelek, a földrengés, ép oly kevéssé ingatták meg, mint az ellene mutatkozó elégtelenség. Ép most mutatkozott alkalmasnak az idő arra, hogy nagyravágyó terveit keresztülvigye. A törökök felbontották a békét és elhatározták, hogy Bécs bevételére hadat indítanak. Teleki elérkezettnek hitte az időt arra, hogy Apafinak a magyar koronát, magának a palatinusi méltóságot megszerezze. Itt azonban nagy akadály gördült elébe. A török szívesebben üdvözölte *Thökölyt*, mint őket és a magyar urak is hozzá pártoltak. Megalázva kellett visszavonulniok és Kara Mustafa nagy veresége Bécs alatt a politikát is teljesen megfordította. Apafi Fogarasra vonulva meghalt, Erdélyben a német volt az úr. De a bosszú órája még sem maradt el. Feriz bég elborult lélekkel huzódott vissza a világtól, amióta Béldi Aranka meghalt. Amikor azonban hírét vette Thököly erdélyi hadjáratának, hozzá csatlakozott. A zernyesti csatateren utoljára ragyogott fel a török harci dicsőség. Teleki ott állott az erdélyi hadak élén; itt, a harcmezőn talált rá Feriz bég és megölte. Tetemét Thököly elküldötte özvegyének.

Jókai regényének harmadik része *Cserei Historiáján* alapszik, még pedig a történelmi részeknél gyakran oly híven, hogy többször másolta eredetijét. Jókai ott folytatja Csereit, ahol abbahagyta az „Erdély aranykorában“,⁶ tehát Bánfi Dénes kivégeztetése után az 1675-ik év eseményeitől, lényegében a 86. hasábtól a 203-ig.

„Bánfi Dénes halála — írja Cserei (86. hasábtól 114-ig) — *Teleki Mihály* kezére vette vala a gyeplőt, de mégis nem folynak vala minden dolgai úgy, amint kívánja vala, mert *Béldi Pál* nagy okos úr lévén, nem engedi vala meg; *Teleki Mihály* azért minden practicáját arra kezdé fordítani, hogy *Béldi Pált* is eltehesse láb alól.“ Ezért *Bethlen Gergelyt*, *Farkast* és *Eleket*, valamint *Mikes Kelement* felbízattja elene, akit nagy elméje miatt gyűlöltek. A felbujtogatott urak Apafi előtt bevádolták *Béldi Pált*, hogy *Bethlen Miklós* segítségével fejedelemségre tör. „Akármely dolgot is könnyebben a fejedelem elméjére nem adhattak, mintha valakit fejedelemkereséssel vádoltak.“ Erre Apafi Fogarasba országgyűlést hivatott össze, ahol *Bethlen Miklóst* és *Béldi Pált* elfogatta és a várba záratta. Amikor Apafi udvarával együtt elhagyta Fogarast, a fejedelemasszony magához hívatta *Csereit*, a várparancsnokot — a történetíró atyját — és így szól hozzá: „Nézze meg kegyelmed jól ezt a gyűrűt; akármennyi commissiója jöjjön ke-

⁶ Gálos Rezső: *Jókai és Cserei*. Erdélyi Múzeum 1912. évf. 239—243. lap.

gyelmedre uramnak ő kegyelmének, de valamíg ezen a gyűrűn levő címert nem látja meg a levélre nyomtatva kegyelmed, a rab urakat meg ne ölesse; mert tudom én uram ő kegyelme természetét, — vagy ittas korában vagy másképen ráveszik az urak. De kegyelmed különben ne cselekedjék, amint én parancsolom; különben is ez a vár enyém s kegyelmed nem annyira uram ő kegyelme tisztje, mint enyém.“ Teleki Mihály és társai valóban rávették az ittas fejedelmet, hogy három commissiót aláírjon: az egyik szólott Csereinek, hogy foglyait ölesse meg, a másik *Boér Zsigmond*nak, hogy, ha Cserei nem engedelmeskedik, őt is, a foglyokat is végezzék ki. a harmadik a várbeli praesidiumnak hasonló értelemben. A fejedelemasszony azonban egyik hűséges inasa útján megtudta a cselszövényt, a parancsokat elvette a küldöncötől és másnap megmutatta a férjének, aki erre hálásan így szólt: „Az Isten áldjon meg, édes feleségem, hogy nem engedted a commissiókot elvinni, másszor is azt cselekedd...“ A vádlók mindent elkövettek, hogy Béli Pál bűnösségét bizonyítsák, de ez nem sikerült, s így Apafi oly reverzális ellenében, hogy senkin bosszút állani fogsága miatt nem fog, szabadon bocsátotta.

Béli Pál szabadulása után belátta, hogy Teleki Mihály és a többi gonosz tanácsosok Erdély romlását fogják előidézni. Különösen Teleki akart veszedelmes vállalatba fogni Magyarország ellen, hogy magának a palatinusi méltóságot megszerezze. A többi főemberek, akikkel Béli az ügyet megbeszélte, úgy vélekedtek, hogy Apafit is el kell űzni a fejedelemségből, de Béli Pál hűségesen kitartott mellette. Így azután Béli Pál fegyverbe szólította a székelyeket, akik fel is ültek, hogy hadba vonuljanak. Teleki erre Apafihoz sietett és úgy elrémítette, hogy a fejedelem éjnek-éjszakáján Fogarasba menekült. Közben a végbéli katonaságot összeszedték, Béli pedig levelet írt Apafinak, melyben megüzente, hogy nem ő ellene, hanem gonosz tanácsadói ellen fogott fegyvert. Azonban hadai elszéledtek, s életét veszélyeztetve érezvén, a bozzai szoroson át néhány társával együtt először Havasalföldre, azután Konstantinápolyba menekült. Feleségét és fiait elfogták és Szamosujváron rabságba vetették, ahol felesége néhány év múlva meg is halt.

Konstantinápolyban Béli búidosó társaival együtt megjelent a diván előtt, ahol kegyesen fogadták, *Mauro Cordatus* is jó emberük volt. *Csáki László* azonban irigvelte Béli szerencséjét, azért a német és francia követhoz ment és azok révén magának igyekezett elnverni a fejedelemséget. Teleki Mihály ijedten hallotta, hogy Béli a török császárhoz fordult. Gyorsan követséget küldött a portára Bethlen Farkas vezetése alatt, s hogy nagyobb nyomatéka legyen szavának, kétszáz ereszény pénzt is mellékelte. A divánban Bethlen Farkas ékes beszéd kíséretében nyújtotta át az ajándékot. Ott azonban volt több derék basa, aki Bélinek fogta pártját; különösen a híres *Küprili* nagyvezér fia, aki akkor főlovászmester volt és az erdélyiek Magyarország elleni terveit nem helyeselte, nagy jóakarója volt Bélinek. A nagyvezér azonban, a pénzsóvár *Kara Mustafa*, aki a német ellen már régebben is hadat szándékozott vezetni és így politikájának Teleki kalandos tervei kedveztek, örömmel fogadta a sok pénzt. De azért nem akarta elejteni

Béldit sem és felszólította, hogy adjon hetven erszénnyel több pénzt, mint Apafi, akkor az övé lesz a fejedelemség. Küprili megüzente Béldinek, hogy kölcson adja neki a pénzt, majd visszafizeti, ha fejedelem lesz. Béldi azonban nem akarta hazája vesztét, mert hiszen ez a fejedelemsévváltozás Erdély feldulását okozta volna. Ezért elutasította az ajánlatot, mire a nagyvezér annyira felindult, hogy a Jedikulába záratta. „Mi hasznát vevé, hogy a publicumot forgatá? Qui comunitati servit, nemini servit.“ Hiába akarták később is rábírní, hogy fogadja el a fejedelemséget; „keserőség miatt a guta megüté s meghala hirтелен.“ Egy Körtövély nevű vizslája „a temetésnél egy hétig mind ordított, mert sok kutyában több hívség van, mint sok gonosz emberben.“

Még életben volt Béldi Pál, amikor *Székely László* kolozsvári kapitányt a portára küldötték, hogy ott a török elméjét csendesítse. — Ugyanis Várad körül huszonnégy török katonát levágtak a kolozsvári őrség emberei; ezen annyira felindultak Konstantinápolyban, hogy Béldit tüstént fejedelemnek akarták tenni. A katonákat azonban nem adhatta elő Székely László, mert azok a némethez szöktek. Ezért gonosztevőket válogattak össze és azokat Somlyón a váradi basa emberének jelenlétében lefejezték azt mondva, hogy ezek követték el a mérényletet. Székely László azt is megkísérelte, hogy Béldit megmérgeztette. Ezért egy törököt fogadtak, akinek kétszáz aranyat ígértek, százzal előre meg is adtak. Közben Béldi Pál meghalt, a török pedig azt állította, hogy ő végzett vele és követelte a hátralékos száz aranyat. Minthogy Székely László nem akart fizetni, az ablaka alatt kiáltozta: „Te pogány eb, megcsalál, megöletéd velem Béldit, még sem fizetél meg.“ De Székely László is elvette büntetését Istentől, mert borzasztó betegség lepte meg. Egy német borbély gyógyította, aki sok drágakövet csalt ki tőle azzal, hogy azok porával fogja kezelni. De ellopta a köveket és megszökött, Székely László pedig iszonyú kínok között meghalt.

Béldi Pál történetének még az epizódjait is megtalálta Jókai Csereinél. De így nyomozhatjuk regényének további tárgyát is ugyanott. A különböző csodajelek a sok tekintetben kicsinyes *Csereinél* bőségesen feltalálhatók. Jókainál különös, senyvesztő idő után üstökös tűnik fel (II. köt. 63—66. lap), erről emlékezik meg Cserei is az 1680-as évek eseményei között (123. hasáb). *Magyari* tiszteletes úr *feddő prédikációját* ugyan nem ekkor tartotta (Jókai, II. köt. 68—69. lap), hanem hat évvel később, amikor a Szeben falai alatt táborozó erdélyi hadakat a németek Teleki Mihály praktikája folytán megtámadták és szétszórták. A prédikációt szöszerszerint kiírta Jókai Cserei, 160—162. hasáb). A rémületet Jókainál *földrengés* tetőzi be (II. köt. 74—76. lap); ezt Cserei 1681-ből említi (127. hasáb) és hozzá fűzi, hogy ez már magában is az események gyökeres megváltozását jelentette.

Az 1683. év hadüzenetét Jókai élénk színekkel adja elő (II. köt. 76—78. lap) és különösen kiemeli, hogy ez voltaképen békeszegés volt. *Csereinél* (127—129. hasáb): Miután a vén Küprili meghalt, utóda másképp gondolkozott a békéről. Nem várta meg, hogy a húsz év leteljen, hanem rávette a császárt, hogy az erdélyieket engedje Magyaror-

szág ellen vonulni. A francia követ is bízta a törököt a harcra, a balsák is panaszkodtak, hogy Böszörmény, Káló és Fülel őrsei területüket pusztítják. Thökölly Imre is kérte a portát, hogy avatkozzék be a magyar ügyekbe.

Teleki Mihály és Thökölly Imre viszályát (Jókai, II. köt. 85—95. lap) szintén készen kapta Jókai *Csereinél* (129—131. hasáb). Ez a fejezet („*Üdvös csatlakozások*“) sok helyen valóságos másolás. A török császár elrendelte Fülel, Böszörmény és Káló ostromát. Teleki, mint az erdélyi hadak generálisa, Apafival együtt Fülel alá vonult. Az Erdélybe menekült magyarok azonban rögtön Thökölly mellé állottak. Erre Teleki, aki palatinus szeretett volna lenni Apafi mellett, akit ő magyar királynak szánt, a magyarokat Thököllytől elpártolásra akarta rábírni, de ez Thökölly fülébe ment, ki a fővezérrel meg akarta fogatni Telekit. Apafi oltalmazta meg nagy bajjal megszorult miniszterét és sátorában tartotta, ahol Thökölly meglátogatta a fejedelmet, akivel tiszteletgatóan beszélt, az elrejtőzött Telekit pedig lehordta és megfenyegette.

A Jókai regényében elszórt *történelmi vázlat* szintén *Csereitől* való. A török retentő tábor gyűjt Bécs ellen. Apafi és Teleki nem akarnak részt venni. A fővezér lehordja őket, hogy eddig mindig ők akartak hadakozni, most pedig visszahúzódnak (Cserei, 134. hasáb). A császáriak elfoglalják Érsekújvárt, majd Nógrádot (154—155. hasáb). A janicsárok fellázadnak a sok veszteség miatt a szultán ellen és helyette öccsét ültetik a trónra, aki 39 esztendeig fogságban volt (173. hasáb). A helyzet Erdélyben is nagyon megváltozott. Apafi elbúsult, hogy minden jövedelme odaveszett. Az elméje is elborult, hat hétig sem szólt senkihez. Erre a környezete zacsokszámra ugyanazt a pénzt hozatta eléje és azt állították, hogy azt a harmincadokból, sójövödelmekből küldötték. Erre lassanként felvidult. Felesége már másfél éve meghalt. Újra meg akart nősülni; Mikó Istvánné, vagy Vér Györgyné, két szép özvegyasszony tetszett meg neki, Teleki azonban megakadályozta a házasságot. Végül is elöregedve és elhagyatva meghalt a fejedelem 1690. április 15-én. (194—195. hasáb). Ezeket az eseményeket kivonatolva „*Egy férfi, kit őrangyala elhagyott*“ című fejezetben (II. köt. 96—99. lap) beszéli el Jókai.

Jókai következő fejezete („*Az újra kihúzott kard*“, II. köt. 99—107. lap) szintén *Cserei* különböző helyeinek ügyes csoportosítása Ferizbég fantasztikus magányának kivételével. Nándorfehérvárt bevette *Miksa* bajor választó és őrseit, tizenkétezer janicsárt, levágatta (185—186. hasáb). *Heiszler* generális 1689-ben átment Havasalföldre, Bukarestbe. Titkon a vajda hívta. Már sáncokat építettek, közben a lakosságot nyomorgatták, mire a vajda alattomban üzent a tatároknak, hogy jöjjenek a német ellen. A tatárok erre fegyverre keltek, a vajda pedig írt Heiszlernek, hogy vigyázzon, mert nagy erővel közelít a tatár. Heiszler erre hirtelen visszavonult Erdélybe. (188. hasáb). A badeni herceg Nis mellett tönkre verte a török sereget (1689. szept. 25.), elfoglalta Viddint, az Arnótságot behódoltatá, s azon gondolkodott, hogy a Haemus havasán át Konstantinápolyba megy. *Piccolomini* generális

ügyelt arra, hogy az arnót lakosságot kíméljék katonái. De halála után (1689. nov. 9.) a hannoveri fejedelem lett a vezér, aki alatt a tisztek a lakosságot zsarolni kezdték. Ezek a szultánhoz fordultak, aki 60.000 emberből álló hadat küldött segítségükre, míg a német sereg 9000 főből állott. Mégis harcra állottak a sík mezőn, mert eddigi diadalaik elbizakodottakká tették őket. A törökök körülvették a németeket és távolról kezdték őket nyíllal löni. A levegőbe is sok ezer nyilat löttek. A megsebesült lovak zavart idéztek elő; ekkor rohanták meg a németeket a törökök és az utolsó emberig levágták őket. Ott veszett a hannoveri fejedelem is. (189—190. hasáb).

A Törökvilág végső fejezete „Az utolsó nap“ (II. köt. 107—122. lap) Thököly hadműveleteit és a zernyesti csatát tartalmazza. *Cserei Mihály* maga is részt vett a táborozásban és a szerencsétlen ütközetben. Így nála szemléletesebb tanut keresve sem találhatott volna Jókai. Heiszler Thököly készülődéseinek hírére a szorosokat elállotta. Ő maga Bozzán táborozott. Ott volt Teleki Mihály is. Heiszler épen kártyázott a generálisokkal és sokat nyert, amikor hírül hozták, hogy Thököly a törösvári szorosnak került. Erre ő is odasietett és az utat elállotta. Thököly azonban nagy nehézségek között átkelt a hegyeken és betört Erdélybe. Zernyestnél ütköztek meg. Rövid küzdelem után Heiszler foglyul esett, Teleki pedig életét vesztette menekülés közben (197—203. hasáb). Amikor Teleki holttestét Thököly elé vitték, ez így kiáltott fel: „Hej kopasz, kopasz, ha te nem lettél volna Erdélyben, nem esett volna az ország német kezében.“ (Cserei, 162. hasáb) Jókai itt is oly híven követi Csereit, hogy több helyen szószerint kiírja a lényegesebb szakaszokat.

A források birtokában, miután az összehasonlítást az előzőkben elvégeztük, megkísértjük Jókai regényének értékelését. A Törökvilág *történeti regény*, maga Jókai is annak tekinti, amint az munkájának előszavából kitűnik, joggal fölvehetjük tehát a kérdést: hogyan viszonylik a mű a történelemhez? Hogy Jókai könnyelmű historikus, azt számtalan komoly bírálója számtalanszor szemére vetette. Nem lesz tehát meglepő, ha mi is szolgáltunk hasonló adalékokat.

Az első pillanatra feltűnő az a körülmény, hogy Jókai kisebb szereplő személyeinek hiteles keresztnevét minden indokolható ok nélkül megváltoztatta. Így lett nála *Magyari József* uramból, Apafi udvari papjából, *László, Kökényesdi Györgyből Feri, Kászoni Márton* paterből *Akos, Ébeni Istvánból*, Kolozsvár parancsnokából *Ebeni László*. Ez utóbbi vezetéknevének megváltoztatása valószínűleg Bethlen János munkájának sajtóhibájából ered. Bethlennél mindenütt Ebeni áll a latin helyesírásnak megfelelően, csupán az I. köt. 130. lapján olvasunk — sajtóhiba következtében — Ebeni alakot. Miért változtatta meg Jókai ezeket a neveket? Véleményünk szerint nem emlékezett pontosan a névre, megegyeszer pedig restelt utána nézni.

Az elkeresztelés miatt még alig tehető kifogás, az azonban súlyosabban esik a latba, hogy Jókai némely alakjának megbízható forrásaiban található *jellemét* is megváltoztatta. Szomorú sorsra jutott például Jókainál *Ebeni István*, akit közönyös, nemtörődöm, sőt egyene-

sen gyáva embernek jellemez. Pedig a szenvedélytelen és méltóságteljes Bethlen János így ír róla: „vir audaciae promptae, constantiaequae singularis“ (I. köt. 206. lap). Sokkal szerencsésebb volt *Kucsuk basa*, akit komoly, szertétreméltó, ideális gondolkozású embernek rajzol Jókai. Pedig Bethlen János szerint elvetemült ember volt: „sceleratissimus Kutsugh Memhet Bassa, qui fortalitio Varadiensis praepositus“ (I. köt. 150. lap). Igaz, hogy Cserei kedvezőbb képet fest róla; szerinte vitéz, bátor, hidegvérű ember volt, „vala igen dali ifjúlegény fia“, kit a nagyszöllősi ütközet előtt bátorságra intett, a győztes csata után pedig örömmel üdvözölte fiát (7–9. hasáb). Jókai céljainak jobban megfelelt e kedvező jellem. Szükségesnek látta ugyanis, hogy a tulságosan egyhangú történeti cselekvényt egy ideális szerelmes pár alakjával élénkítse. Ez Feriz bég, Kucsuk basa fia, és annak gyöngéd szerelme, Béli Aranka. Oly leleménye ez Jókainak, mely *Schüller* Wallensteinjának szerelmes párjára, *Max Piccolominire* és *Theklára* emlékeztet. Ezt *Körner* is utánozta Zrinyijében. Az egész cselekvény költött, hiszen Kucsuk basa Zsarnócánál 1664. május 16-án elesett,⁷ s így több mint tíz évvel később, a Béli összeesküvésénél, szerepe anachronismus.

Jókai különben, épen a cselekvény összefüggésének erősítésére, több költött mozzanatot szőtt be regényébe. *Teleki Mihály* leányát nem *Flórának* hívták és nem hajadon volt, hanem özvegy. *Rákóczy László* Várad megrohanása alkalmával nős ember volt. A menyasszony-rablás története csupán arra való, hogy az állapotok szemléletesebb rajza mellett *Kökényesdit* könnyebben be lehessen állítani a cselekvénybe.⁸ A *szent-gothárdi ütközet* harcvezérlése is inkább Jókai képzeletének alkotása, mint a történelem adatainak gondos felhasználása. Hogy a résztvevő francia csapatok vezére *marquis de Briancon* lett volna, a magyar lovasságé pedig *Petneházy*, ezt Jókai történeti munkából alig vehette. Bethlen és Cserei egyaránt megemlítik a történeti tényt, hogy a francia segédcapatok vezére *Hohenlohe gróf* volt,⁹ *Petneházy* pedig abban az időben alig volt több tizenyevesnél; az pedig valószínűtlen, hogy ily ifjúra vezéri szerepet bízta volna.

A cselekvény élénkítésére szötte be Jókai azt a *bohócjelenetet*, mely *Béli Pál* halálos ítéletének aláírásánál oly nagy szerepet játszik. Itt Cserei csupán annyit mond, hogy a fejedelemné hű inasával figyeltette Apafit; ő jelenti azután a végzetes iratok aláírását. Ebből az inasból udvari bolond lesz Jókainál, aki ügyes szemfényvesztéssel hiúsítja meg a tanácsosok ármányát. Az előbbieken rámutattunk arra, hogy Kucsuk basa humánus szerepeltetése teljesen költött dolog. Természetesnek kell tartanunk azt is, hogy *Béldiné* sohasem látogatta meg az urát Konstantinápolyban. Ez a cselekvénynek oly csomózása, mely

⁷ Rónai Horváth Jenő: *A felső-magyarországi hadjárat 1664-ben*, Hadtörténeti Közlemények 1894. évf. 297. lap.

⁸ Zsigmond Ferenc id. értekezése, 62. lap.

⁹ Bethlennél: „sub comite *Hohen Gallico*“ (I. köt. 117. lap.) Csereinél: „levén a francia királytól küldetett succursus is mellette, kinek general *Hohenlohe* vala előttökjárója.“ (15. hasáb.)

Schiller Stuart Máriájának történelmileg nem hiteles, de művészileg annál hatásosabb találkozására emlékeztet Erzsébet angol királynéval. Rendkívül ügyes a huszonnégy spahi halálának felhasználása is. Ez Csereinelől csupán laza epizód, itt szerves és érdekes tagja az egésznek. *Zülfikárnak*, a cselszövő renegátnak alakja természetesen költött.

Különösnek látszó tévedése Jókainak az, hogy szerinte a vasvári békét *tíz évre* kötötték, mikor megbízható forrásai, Bethlen és Cserei egyhangulag és helyesen írják, hogy a békét *húsz évre* kötötték. Jókainak azonban szüksége volt erre a torzításra, amint azt alább ki fogjuk fejteni. 1689 körül pedig nem az öreg S* vagyis *Sturza* volt a havasalföldi fejedelem, hanem *Constantin Brâncoveanu*.

Említsük itt meg Jókainak egy földrajzi tévedését is. Ha Moldova felől Erdélybe jön valaki a borgói szoroson át, akkor nem ér székely falvak közé.

A Sturza-család hatalmának és jólétének Jókaitól előadott története közismert keleti anekdota. Jókai azonban eddig ismertetett forrásain kívül olvashatott valami hézagos közleményt a családról, mert a György és Mihály nevek valóban elterjedtek voltak abban. Sturza Mária apját azonban nem *Mihálynak* hívták, hanem *Mátyásnak*,¹⁰ férje pedig, *Grigoraşcu Ghica*, sohasem volt *Moldovában* fejedelem, mint ahogy Jókai állítja, hanem Munténiában, *Havasalföldön*, még pedig kétszer: először 1660. szeptemberétől 1664. decemberéig, másodszer 1672. márciusától 1674. decemberéig.¹¹ Jókai tévedése annyiban csodálatos, mert hiszen forrása, Bethlen János, elüzetésének történetét ezekkel a szavakkal kezdi: „Valachiae Transalpinae Princeps Gregorius Dika...“, tehát világosan megmondja, hogy Havasalföld fejedelme volt. Jókai regényének világosabb szerkezete céljából változtatta meg Bethlen János hiteles adatát, hogy Ghica fejedelem hadaival együtt nem a szent-gothárdi ütközetben vett részt, hanem a Léva körüli hadjáraban Des Souches ellen. *A garam-szentbenedeki csatában*, 1664. július 19-én, a császáriak jobb szárnyával szemben állott és a visszavonulást valóban ő kezdte meg, ami a török sereg tökéletes vereségét okozta.¹²

Sturza Mária meneküléséről érdekes adatot őrzött meg *Kazinczy Ferenc* Erdélyi leveleiben.¹³ Galdtöre érve gróf *Bethlen Imrénél*, a

¹⁰ *Al. I. Odobescu, Câteva ore la Snagov. Biblioteca pentru toți No. 474. Sub îngrijirea d-lui Petre V. Haneş, profesor secundar. Bucureşti, é. n. „Maria Doamna, a lui Grigoraşcu Ghica fiică, după cronica lui Amiraş, a lui Mateiaş Sturza visternicul din Moldova și sora cu Toador spătarul Sturza...“ (107. lap.). — Hasonlóképen Iorga *Istoria Romînilor in chipuri și icoane c. munkájában.**

¹¹ Az apja, *Gheorghe Ghica* Moldovában is uralkodott 1658. március 13-ától 1659. novemberéig; ugyanő 1659 decemberétől 1660 szeptemberéig Havasalföld fejedelme volt és közvetlen elődje fiának, akit három néven is említenek: *Grigorie, Gligoraşcu és Grigoraşcu.*

¹² Rónai Horváth Jenő id. értekezése, 311. lap.

¹³ *Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek. Kiadja Abafy Lajos. Budapest. Aigner Lajos. Nemzeti Könyvtár, 12. kötet. A levelet gróf Kornis Mihály adta Kazinczynak. (274–275. lap.)*

küküllői főispánnál, szállott meg és tőle tudakozódva a Bethlen család történetéről, azzal kapcsolatban leközölte gróf Bethlen János kancellárnak egy levelét, melyet „nem kéteskedett felvenni, minthogy szíve nemességét festi.“ Ez a levél így szól:

„Kivül: Az méltóságos Erdély fejedelemlnek nekem kegyelmes uramnak adassék.

Belől: Kegyelmcs Uram. Az Ngd méltóságos levelet az töb levelekkel edgyütt ma kylenc ora tajba alazatosan vettem; Az Székelyhidi sok irasokat megh olvastam, ahoz való jedzést Nagjságodk jnclusive elis kültem. Az Vajdane eo Nga felől való Ngd jrasatis látom, két extremun van, egjszersmind fen az dologban Kls uram, egyfelől az kereszténysegh, mellynek serelme nélkül aligh lehet asszonyállatot illjen orakent varandos állapottjába be nem fogadni, más felől az hatals nemzetnek felelme, ha kezében kezdi kerni. Valamit ad az Ur In, it kevesed magáual s igen titkon len helyt adatnék nekj, sok cseledgyeit bozátana el, jovait eő dolga volna hova tenni. Az én teczéseem Kcls Uram ez, mindazattal alljon az Ngd kcls dispositioja, consulalljon Ngd más böczülletes hivejtis rolla, s ha ez fog teczeni, titkon éjjel Zerneszről Pojana Marul felé, onnét Fogarasba mehetne az Vajdáné, ott js az várba fel fele lehetne harom negy házan, s állaná nemet az külső aiot, senki oda ne járna, Georgj Deák Uram tudna erről dispositiot tenni. Nem tudgja senki mit ér, megjs kell halni embernek; de az mint felljebbjs iram, Ngod consulallja töb beczüilletes hiveitjs, nem árt. Ajanlom ezekz utanna Ngdot Innek gondviselése alá. Ex Kis Bun, 21. Novembr. 1664.

Nagyságodk legh kisebb hive

Bethlen János, m. pr.“

Az óvatos Bethlen János tehát azonnal átlátta a veszélyt, amely be is következett és ezért ajánlotta, hogy a fejedelemlné rejtsek el. Hogy miért nem fogadták meg tanácsát, az a jelenleg ismert adatokból nem világos. Talán része volt ebben *Budai Péter* alsórákosi földesurnak is, aki jó viszonyban volt „Sorbán“ havasalföldi vajdával, „kivel együtt Máthé vajda udvarában laktak“ és ki őt pénzzel is segítette.¹⁴ Valószínűleg ebből az időből ismerte a fejedelemlné is és ezért fogadta házába.

Sturza Mária oltalomkereső megjelenése az erdélyi rendek előtt Jókai hatásos találmánya. Annyiban nem nélkülözi azonban a történeti hitelességet, amennyiben a fejedelemlné már évek óta *barátságos levelezést folytatott* Apafi Mihály feleségével. Így az Erdélyi Múzeum levéltára őrzí egy magyar nyelvű levelét, mely így szól:¹⁵

Illustrissima Principissa Domina

Vicina et Soror nobis gratissima.

¹⁴ Cserei, 115. hasáb. Máté vajda *Matei Basarab* volt, aki Havasalföldön 1632-től 1654-ig uralkodott. Utóda volt *Constantin Basarab*, akit más néven Constantin Șerban-nak is hívtak (1654-től 1658-ig Havasalföldön, 1659-től 1661-ig Moldovában fejedeleml.)

¹⁵ Mai helyesírásra ártírt szöveg.

Nagyságod nekünk küldött látogató levelét megadáák, melyet atyafiuságos szeretettel acceptálván, az Nagyságod egészséges állapotán szívesen örvendeztünk. Istennek hálát adván kívánjuk szívünk szerint, hogy ez levelünk is jó egészséges, szerencsés állapotban találja Nagyságodat kedveseivel egyetemben. Miről írt legyen Nagyságod, értettem. Azon a gonosz történésen, Nagyságos Asszonyom, nem keveset szomorkodtunk itt, s sirtunk az ő gonosz cselekedetekért. Istennek hála pedig, hogy a dolog úgy történt, mert van szájam az intercedálásban. Legfőképen a Nagyságod tekintetiért Uram Ókegyelme előtt jó szívvel törekedtünk, meg is nyertük annyira, hogy most az egyszer életben maradtak. Az egyik pedig vér szerint való atyánkfia lévén, eldugtam volt, nagy félelemben benne lévén, hogy értésére esik Uramnak Ókegyelmének. De már a Nagyságod intercedálásával annak is gráciát nyertem, kiért az Isten Nagyságodat megáldja. Már az aknában sóvágni bizonyos ideig akarja Uram őket küldeni. Nagyságodat szeretettel kérjük, minekünk parancsoljon, s jó szívvel, amiben kedveskedő szolgálatunk érkezend, el nem mulatjuk. Tartsa meg Isten Nagyságodat sok esztendeig jó egészségben. Datum in aede nostra Bukurest, die 4 Ianuarii Anno Domini 1662.

Illustrissimae Dominationis Vestrae Vicina et Soror gratiosa
Anna Sturza¹⁶ m. pr.“

Nem tudjuk ugyan, hogy mi volt az a főbenjáró eset, mely miatt Apafiné Sturza Máriához fordult, de azt őszintén sajnálhatjuk, hogy erről a levélről Jókai nem bírt tudomással. Ismerve munkamódját, mily csodálatos történetet tudott volna hozzá kigondolni, mellyel regényének megható mozzanatait kétségtelenül gazdagította volna. Az azonban bizonyos, hogy „a nők védelme“ Jókainál nem légből kapott fejezet és nem is mond ellen a történelem hagyományainak, mert ily körülmények között Apafiné buzgó pártolója lehetett szerencsétlen szomszédnőjének.

Jókai változtatása az is, hogy Sturza Máriának *fia* születik. Bethlen János ugyanis azt írja, hogy a fejedelemlőnek *leánya* született: „quo a castello Rákos vnico saltem distante milliari infelici foecunditate *filio*lam misella peperit“. Más források azonban tényleg fiút említnek.¹⁷ Nem valószínű, hogy Jókai Bethlen Jánoson kívül más forrást is ismert volna. Bizonyára regénye szempontjából megfelelőbbnek tartotta, ha Sturza Mária gyermeke fiú.

A teljesség kedvéért foglaljuk még össze az előzőkhöz, hogy melyek azok a részek, melyek Jókai alkotó művészetének köszönhetik létüket. Hogy Magyar tiszteletes uram történeti személy, azt láttuk. Szeretetremlő pályatársai azonban: *a román pap* ép úgy, mint a ha-

¹⁶ A levél aláírása „Anna Sturza“, a fejedelemlő pedig Máriának hívták. Viszont a levél megszólítása, tartalma, az arra való hivatkozás, hogy férje elítélteknek megkegyelmezett, bizonyossá teszi azt, hogy csak a fejedelemlő feleségétől származhatnak. Nem tudjuk megmagyarázni, hogy miért írta magát Annának.

¹⁷ Dr. Veress Endre id. műve, 18. lap. A gyermeket *Máténak* (Mateiu) hívták.

talmas erejű *Gergely barát* a Jókai képzeletének alkotásai. Ilyen a furfangos *Biró Gergely*, Béli Aranka küldötte, *Panajottal* együtt.

A Sturza Mária fényes lakodalma a Jókai fantáziájában ment így végbe. Egyúttal kitűnő példája annak, mily fényes szemléletességgel tud Jókai valamit elgondolni. Hogy a három férfi izgalmas *párbaja* a Dumas-féle romanticizmus kellékei közül tévedt a Jókai tollára, azt — úgy hisszük — teljesen fölösleges bővebben bizonygatnunk.

Jókai leghatalmasabb teljesítménye azonban a *török-cselekvény*. Itt-ott, pusztán nevekben elszórt, teljesen jelentéktelen adalékoktól eltekintve (mint pl. Kucsuk basa, Hasszán basa, stb.), a regény teljes töröksége a Jókai fantáziájának gyümölcse. Hadzsi baba és bájós áru, a hányaveti Yffim bég, a démoni Azraële, az egész amazon dandár, Sturza Mária izgalmas megszöktetése, a divánnak előttünk lefolyó csodálatos tanácskozásai, egytől-egyig a képzelet birodalmába tartoznak. A tisztes *Olaj bég*, aki természetesen szintén Jókainak köszönheti létét, csodálatos módon jutott a nevéhez. Bethlen említ olaj-bégeket, amiből könnyen megítélhető, hogy ez nem személynév volt, hanem foglalkozás, tisztség. A török ezred („alaj”) vezetőjét hívták alaj bégnak; ennek nevét a hódoltság korában nálunk olaj bégnak írták. Jókai azután a névhez egy bámulatosan jellegzetes alakot költött.

Mindeddig azért tettük meg ezt a fárasztó utat, hogy felvethessük a kérdést: *rossz történeti regényíró tehát Jókai?* És erre nyugodt lelkiismerettel feleljük: *nem!* Ha egy történeti regényírónak ennyi szabadsága sem lehet adott anyagával szemben, akkor Tinódi Lantos Sebestyén a legzseniálisabb poéta a világon! Vegyük csak sorra a Jókai „bűneit”. Hogy Magyar uramat és társait Józsefnek, vagy Lászlónak hívják, ez a regény szempontjából valóban mellékes. Hogy a mellékalakok jellemén itt-ott fordított Jókai, ezt sem látjuk valami súlyos esetnek. A regény összhangja szempontjából az volt szükséges, hogy Kolozsvár parancsnoka erélytelen ember legyen és Jókai annak tüntette fel. Ami méltatlanság esett a derék Ébeni Istvánon, azt majd lemosásuk róla a történészek. Kucsuk basa és Feriz bég szerepét a regény művészi bonyolítása szempontjából szükségesnek és helyesnek véljük. Milyen remekül motivált kép keletkezett Várad megrohanásából épen azért, mert a támadást magasabb erkölcsi érdek, az elrabolt menyasszony megszabadítása, vezérli. Ehhez a nagyszerű jelenethez viszonyítva ugyan sovány érv az, hogy hiszen Rákóczy Lászlónak akkor már volt felesége. Ha *Goethe* Egmontjának szabad ifjú emberként szerepelni, akkor Rákóczy Lászlónak miért nem lehet menyasszonya?

Így mehetünk végig a többi eltéréseken is. Allapítsuk meg: *Jókai lényeges eseményt nem változtatott meg*, történelmi forrásait kellő tiszteletben tartotta, sőt Csereit talán túlságos híven is követte.

Szokásos Jókaival szemben más kifogást is tenni: Igaz ugyan, hogy a történelmi eseményeket nem ferdítette el nagyon, de *hamis regényeinek történelmi levegője!* Való igaz, a Törökvilág Erdélynek nem kedvező korszakából meríti tárgyát, hangulata mégsem komor; talán nem szemlélteti eléggé Jókai, hogy a 80.000 arany adót követelő török bizonyára nem volt olyan mulatságos figura, mint Yffim bég.

Legalább is az erdélyiek akkor nem nevettek rajta olyan jóízűen, mint mi manapság. Jókainak ezt a szokását különösen *Gyulai Pál* ostromozta szüntelen; léhaságnak, felületességnek tartotta. Pedig nem volt fökéletes igaza. Ez Jókainak természete; nem neveznök épen léhaságnak, helyesebb ezt *derült világnézetnek* mondani. Jókaiiban jellemzően megnyilvánul az az általános emberi természet, hogy a baj elmúltával minden gyűlölség nélkül tud visszatekinteni a multra. Így volt ő a saját életével is. Nem hisszük, hogy 1849—50-ben lefolyt bujdosása, későbbi politikai elítélése abban a pillanatban oly mulatságos lett volna előtte, mint amilyen derült humorral tudta azt később elbeszélni. Jókai így viselkedett a történelem eseményeivel szemben is. Természetének nyugodt derűjével tekint végig az eseményeken, nincs lelkében a keserűségnek nyoma sem. Olyanok történeti regényei, mint a csataképek: látjuk a heves küzdelmet, de vér nem folyik, halálhörgés nem hallatszik. Ez Jókainak kiírthatatlan alaptermészete. És ez hiba? Ha művészileg jogosult Dosztojevskij savanyú pesszimizmusa, akkor ép annyira jogosult Jókai derült optimizmusa is.

Nem akarunk elfogult ítéletet mondani. Igenis, van Jókainak művészi hibája ebben a regényben. Jókai történeti regényeiben, különösen későbbi korszakaiban, oly hibás elbeszélő módot árul el, melynek első csiráit a Törökvilágban figyeltük meg. Az a szokása ugyanis, hogy a történeti anyagból kiválasztott és művészileg kidolgozott jeleneteket *krónikás szárazságú összekötő fejezetekkel kapcsolja egybe*. Fel tűnően észlelhető ez pl. „*Szeretve mind a vérpadig*“ című regényében, de a Törökvilágban sem hiányzik a második részben. Az olyan fejezetek, mint a „*Változó idők, változó emberek*“ bevezetése, az „*Üdvös családokozások*“, „*Egy férfi, kit őrangyala elhagyott*“, művészi botlások. Jókai különösen ezekben, de másutt is, ahhoz a naiv módszerhez folyamodik, hogy a kapcsoló eseményeket szárazon elrecitálja. Ezeken a helyeken ragaszkodik legszorosabban a történelemhez és itt a legesetlenebb. Sajnos, ez a hiba nőtt a fejlődő Jókaiival, nemhogy eltűnt volna.

A Törökvilág legnagyobb hibája azonban az, hogy *egy cím alatt két regényt tartalmaz*; az egyik az erdélyi előzményekkel együtt a havasalföldi fejedelemsné története, a másik a Beldi Pálé. Ezt a két cselekvényt semmi szorosabb kapocs nem fűzi össze, mert hiszen Ferizbég alakját, vagy Teleki Mihály szerepeltetését nem nevezhetjük szerves kapocsnak. Jókai két történeti forrást használt és ez kiáltóan meglátszik a regényen. A két eseményt tizenkét év távolsága választja el és Jókai ezt az űrt nem tudta betemetni. Ebből következik az a hátrány is, hogy *a Törökvilágnak nincsen elfogadható főalakja*. Jókai — amint azt előszava bizonyítja — Teleki Mihályt szánta volna annak, még pedig úgy, hogy törekvéseit lehetőleg igazolja. Teleki Mihály jelleme nem is sikerült rosszul; ennek oka az, hogy Jókai Cserei históriája alapján dolgozott, aki féktelenül gyűlölte Telekit és róla a legfeketébb képet rajzolta, mint amit csak felmutathat történelmünk. Jókai mentőkísérletei sem tudták tehát az egyoldalú forrással szemben kellemetlenül túlidealizálni Teleki Mihályt, akiből így emberileg elfo-

gadható jellem keletkezett. De Teleki Mihály rideg alakja, megfontolt, sokszor önző politikája nem volt alkalmas regénytárgy Jókai egyéniségéhez. Így a mű cselekvénye szétfolyt. Jókai önkéntelenül is azt választotta ki történeti forrásaiból, ami egyéniségének legjobban megfelelt: a Sturza Mária megható, regényes menekülését és Béli Pál ideálistan önzetlen alakját.

Ezek a hibák elég nagyok arra, hogy a regény művészi értékét leszállítsák. *A Törökvilág Jókainak közepes alkotásai közé tartozik.* Ami benne érték, az Jókai páratlan megelevenítő művészete. Tárgytörténeti vizsgálataink folyamán ebben gyönyörködtünk leginkább. Nem akarunk ismétlésekbe bocsátkozni, az összehasonlító részek bárkit meggyőzhetnek. Jókai valóságos bűvész abban, hogy a holt történelem betűjét megérinti és abból oly káprázatosan pazar világ támad bámuló szemeink előtt, melynek láttára nem mondhatunk mást, mint-hogy istenáldotta nagy tehetség volt az, aki ily varázslatra képes volt.